

ПУТОВАЊЕ САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ
У РУСИЈУ: СКИЦА ИСТОЧНЕ
ЕВРОПЕ У БЕЛЕШКАМА
ПРОСВЕЂЕНОГ ПЛЕМИЋА

Филозофски факултет
Универзитет у Београду

Апстракт: Сава Текелија (1761–1842), просвећени српски племић из Угарске, из приватних и пословних разлога у више наврата је путовао у Русију. Први пут је то учинио 1787, непосредно након што је окончао студије, запутивши се у Миргород код свог стрица Петра Текелије, славног руског генерала. Понео је свеске у којима је бележио запажања и утиске, али и цртао призоре који би му привукли пажњу. Литерарна запажања је много година касније унео у своје мемоаре, а свеске с цртежима су остале сачуване у збирци Галерије Матице српске. Белешке с пута, које су се састојале из бројних анегдота и описа, отвориле су могућност да се спознају његови лични ставови, али и стереотипи о народима источне Европе. У раду се ти елементи анализирају, контекстуализују и тумаче унутар просветитељског дискурса о источној Европи. На примеру Текелијиног путописа отвара се проблем рецепције „другог“ у доба просветитељства, као интелектуалних слобода и ограничења српског племства.

Кључне речи: Сава Текелија, путописи, Русија, источна Европа, 18. век, просветитељство

Након што је 1786. одбранио дисертацију и постао доктор правних наука, Сава Текелија, српски племић из Арада, одмах је почео да се припрема за путовање у Русију. Идеја великог путовања толико га је привлачила да је чак одбио и високу државну службу, место секретара Угарске дворске коморе, коју му је понудио гроф Кристоф Њицки (Christoph Nyczky), захваливши му се на указаној милости и оставивши то као могућност након повратка из Русије. Чини се да ни он, као ни његови родитељи, нису баш били сигурни да ли ће се уопште вратити из Русије јер је тамо имао стрица Петра, славног генерала, веома утицајног на руском двору, са значајним иметком, али без потомства. Младић је имао одређена очекивања од њега – да ће га произвести у официра, увести у високе дворске кругове, можда и код саме царице, те на крају учинити својим наследником. Да је све време имао на уму и практичне користи од великог путовања у Русију показује још један детаљ који помиње у својим забелешкама, а то је да је желео да стигне у време када је тамо боравио хабзбуршки цар Јосиф II који је, под маском војних вежби, стигао у Херсон не би ли с царицом Катарином II уговорио војни савез против Турака.

Текелија се очигледно надао да ће тако моћи боље да се препоручи било руском било аустријском владару, али, нажалост, тај план му је пропао јер је у Русију стигао недељу дана након царевог одласка (Текелија 1966: 78).¹ Касније, кад је дошао у Санкт Петербург, одлучио је да ту остане и да ступи у руску службу, те је преко аустријског амбасадора послао молбу цару Јосифу за иступање из поданства. Амбасадор му је дао писмо препоруке за принца Карла де Лиња (Karl Fürst von Ligne), који је требало да буде посредник код кнеза Потемкина, али Текелија, из разлога које није довољно објаснио, писмо никада није предао (Текелија 1966: 111).

Иако су му се скоро сви ови планови напослетку изјаловили, ипак је током пута бележио своја запажања у свеске, уносио коментаре и цртао интересантне мотиве. Ове белешке је много година касније унео у своје мемоаре, док су свеске с цртежима сачуване у збирци Галерије Матице српске у Новом Саду (Мишић 2007: 14–16; Форишковић 1973: 327–338). Наравно, како је мемоаре вероватно састављао доста година касније, имао је прилику да литерарно „допуни“ и „разради“ сећање на поједине догађаје и личности, односно да им с временске дистанце подари другачији смисао. Наклоњен путописима, Текелија се држао технике приповедања развијене у овом жанру литературе – прво опис, потом коментар и, на крају, могуће поређење. Низ бојених цртежа које је направио током путовања данас говоре о њему као о цртачу аматеру, али они скицирају и његову интелектуалну ширину и изузетно образовање (Мишић 2013: 47–59). Чини се да су они били замишљени као визуелна допуна јер приказују теме о којима у белешкама говори (уп. Pettitt 2016: 21–33). Структура путописног дела се састоји се из описа и анегдота које он понекад приповеда с великим чуђењем, нарочито кад је реч о догађајима који су одступали од његових моралних норми. Детаљни описи превазилазили су потребе очувања личног сећања на путовање, па се чини да је Текелија од самог почетка имао намеру да објави своје белешке у некој форми. Слично је урадио и с беседом коју је одржао на црквено-народном сабору у Темишвару 1790, објавивши је неколико деценија касније. Дакле, оно што је на путовању видео, Текелија је морао да преведе у вербално, не би ли те слике и екфразе касније биле читаоцу разумљиве и јасне. Путовање у Русију представљало је његов *Grand Tour* на коме је требало да спозна свет и приведе крају процес свог образовања (Грбић 2016: 448–464; Стефановић 2010: 113–114; Константиновић 1973: 440–443). Шта је на том путу видео и научио, и у ком правцу је даље текло његово интелектуално и естетско сазревање сазнаје се из описа и коментара.

¹ Том приликом је настао и један портрет Петра Текелије, који је као царичин миљеник имао слободан приступ њеним приватним одајама. Како је сваког дана код ње ручао, Катарина је затражила његов портрет јер је, по њеном суду, Петар Текелија необично лично на цара Петра Великог. Портрет је однела у Ермитаж.

Оно што остаје као проблем јесте жанровско одређење Текелијиног путописа који је у коначној ауторској редакцији постао део његовог животописа. Притом, питање слике Русије у српској путописној или мемоарској литератури 18. века препознато је још раније као поље за решавање теоријско-књижевних проблема, превасходно аутобиографског приповедања (Беоковић 2008: 577–578; Chirico 2008: 37–55).

По својим схватањима Текелија је припадао групи племића која је тежила општој еманципацији, наравно у складу са сталешким ограничењима које је друштво наметало. Као и већина његових савременика у средњој Европи, налазио се у унутрашњем раскораку: с једне стране, под утицајем француске просветитељске филозофије стремио је општем добру и еманципацији народа, а с друге, трудио се да очува друштво чије темеље је управо та филозофија поткопавала. Стога су и његова интересовања била врло широка, поготово у вези с проблемима људског бића које је доба просветитељства изнова откривало (Lukowski 2003: 59–71). То је било време кад су се померале границе, изнова цртала карта света и откривали нови народи, а у политичком смислу, пратећи укидање ропства, промаљао обичан човек као политичко биће. Стога је и врста путовања као облика истраживања света и откривања сопства доживела процват тек у време кад је постало могуће раздвојити религиозни од профаног аспекта живота (Стефановић 2010: 112; Битор 2009: 102–103).

У 18. веку географска граница између Европе и Азије није била тачно утврђена, па је тако у зависности од путописца понекад могла бити лоцирана на Уралу, на Дону или источно од Волге. И Текелија на једном месту, а последњем делу свог пута, каже како је преласком Дона ушао из Азије у Европу. Та нестабилност географских граница условљавала је и амбивалентност у менталним мапама тог простора, што је у доба просветитељства згодно називано „филозофском географијом“ (Wolff 1994: 7). Тако су бројни мислиоци из интелектуалних салона писали о источној Европи а да је нису видели, попут Франсоа Волтера који је сложио за врсног познаваоца Русије иако никада није путовао источније од Берлина. И Жан-Жак Русо је писао о Пољској упркос томе што је најисточнија тачка до које је стигао била Швајцарска, док је по Моцартовом схватању источна Европа почињала у Прагу (Wolff 1994: 7–8).

Како је Лари Волф приметио, културолошки дефинисани појам „источна Европа“ је створен током 18. века и одмах је добио онај негативни призвук који ће носити све до данашњих дана. Према њему, тај вештачки али комплементарни културни ентитет створила је „западна Европа“ у доба просветитељства због самопромоције и реализације сопствених идеолошких интереса. Западна Европа која је о себи неговала позитивну слику самосагледавала се с позиције „цивилизације“, а истовремено кроз стереотипе и схематизоване путописне дискурсе одржавала о свом суседству слику заостало-

сти и варварства. Градећи идеју комплементарног али супротног „другог“, граница између две Европе почињала је најдаље иза линије Берлин-Беч. Та замишљена линија представљала је разграничење између слободе и ропства, цивилизације и варварства, врлина и порока, образованости и таме незнања. Слична подела је постојала и у ренесанси, само што је тада линија била повучена између светлог и ученог хуманистичког југа, отелотвореног у италијанским градовима-државама, и мрачног и варварског германског севера. Напустивши је као анахрону, филозофска географија просветитељства је у 18. веку увела модерну поделу на западну и источну Европу, која је започињала с Пољском, Чешком и Угарском. У новој дискурзивној подели старе „варварске“ центре севера заменили су „нови варвари“ на истоку, док су балканске земље чак и унутар тог корпуса имале посебан и нејасан положај као део Отоманског царства (Wolff 1994: 4–5).

Кључни импулс у уобличавању такве слике о источној Европи дали су путници који су водили дневнике и правили белешке које су по повратку објављивали. У 18. веку тај део Европе био им је толико непознат да су на путовање полазили са већ изграђеним предрасудама и стереотипима које је само требало да потврде на терену. Такво својерсно ментално мапирање заснивало се на асоцијацијама и компарацијама изведеним из сопственог искуства. Замишљање источне Европе може се упоредити с концептуалним тумачењима оријентализма Едварда Саида који је сматрао да је Запад конструисао Исток као „другост“ у циљу овладавања њиме (Wolff 1994: 6; Said 2008: 28–40). За западноевропске путнике је источна Европа (а нарочито Русија) као „међупростор“ на одличан начин репрезентовала слику варварске Азије. Из њиховог угла, Текелијин Арад је такође припадао том миљеу, иако је он сам правио дистанцу и уочавао јасну разлику између сопственог и оног „другог“ простора. Као припадник етничке и верске мањине у својој угарској домовини имао је изоштрен поглед за различитост културних традиција, као и за сукобљене личне и колективне идентитете.

Простор

Мењајући по потреби кочије саоницама, Текелија је 1787. кренуо за Русију следећом маршрутом: Арад – Дебрецин – Кошице – Комарник (ту је прешао границу и ушао у Пољску) – Дукла – Лавов – Броди (где је ушао у Русију) – Бердичев – Шпола, да би на крају стигао у Миргород где се на брегу близу града налазио двор Петра Текелије (Слика 1). Одатле се касније запутио према Москви и Санкт Петербургу трасом: Миргород – Кременчук – Полтава – Ахтирка – Курск – Долгаја – Мценск – Тула – Москва – Твер – Новгород – Царско село – Санкт Петербург. По повратку из Санкте Петербурга није отишао право за Москву већ за Шклов да би посетио генерала Симеона Зо-

рића, а уједно и видео села у Витепској губернији која су припадала његовом стрицу. Затим је наставио преко Могилјева и Чернигова према Кијеву, одакле је кренуо за Шполу, а одатле поново за Миргород, па преко Кременчука за Бахмут, одатле за Аксај (на Дону), Донскају слободу и Георгијевск. Из тог места се запутио кући трасом Ставропољ – Московское – Донское – Аксај (где је прешао реку Дон и из Азије ступио у Европу) – Кременчук и Миргород. Желео је да се у Угарску врати другим путем у односу на онај којим је дошао, па је линијом Умањ – Бар – Тернопоље (ту је прешао границу с Пољском) – Лавов – Дукла – Строкпов (ту је ступио у Угарску), па преко Шаторлауџеља, Шарошпатака, Токаја и Дебрецина приспео у Арад.²

Сл. 1. Траса путовања Саве Текелије по Русији 1787.
(аутор: др Небојша Шулетић)

² Пратећи трасу Текелијиног путовања може се лако израчунати да је, што колима што саоницама, прешао близу 10.000 километара, што је импресивно чак и у данашњим оквирима. Касније је поново путовао за Русију 1811. и 1816. године, другом маршрутом, преко Ердеља, Буковине и Молдавије, водећи опет дневник и правећи путописне забелешке. Најтоплије се захваљујем колеги др Небојши Шулетићу, који је израдио и љубазно ми уступио приложену мапу Текелијиног путовања у Русију.

Први показатељ уласка у источну Европу, како је један број путника примећивао, био је недостатак иоле пристојних гостионица за смештај путника (Wolff 1994: 27). Стога не чуди што је и Текелија, изашавши из сигурног света племства, врло брзо дошао до сличног закључка: „Сад ја прво виде како Русија друго је код госпoде, друго ван господског двора“ (Текелија 1966: 75, 84).³ Колико је био заокупљен менталним мапирањем, па самим тим и овладавањем тог новог и непознатог простора, Текелија је показао тиме што је током читавог путовања сакупљао и правио географске карте. Картографија га је привлачила и због тога што је, већ по породичној традицији, имао изражене склоности према војном позиву, о чему је говорио на више места у својим мемоарима. Та интелектуална дисциплина која се заснивала на математици, географији и цртању за Текелију је постала огледно поље на коме је могао да презентује своја знања и вештине (Шкаламера 1991: 121–124; Симић 2010: 33–34). Познато је да је направио карту Србије 1804. као помоћ српским устаницима, а то своје интересовање је испољио и на путовању кроз Русију. Описао је епизоду с Теодором Јанковићем Миријевским и географском картом Русије коју је издала тамошња Академија наука, а коју је он одмах оценио као нетачну. То је довело до мање расправе из које је изашао као морални победник. Исто знање је демонстрирао и у другом делу путовања кад је са стрицем и његовим јединицима ишао на руску границу, којом приликом је од војних инжењера прикупљао мапе трудећи се да себи начини једну целовиту:

Ја сам проводио време у мојим шатору и домику скупљајући мапе партикуларне от Кавказа и у једну слагати. Код генералштаба било скоро от свакога брда, долине, реке и потока мапе, које сам соједињавао, тако и од границе монголске око Јаи реке [Јаик]. (Текелија 1966: 122, 125–126)

У кавкаској области, где је посматрао и описивао географију, флору и фауну, демонстрирао је и своја знања из етимологије анализирајући топониме које је успут откривао, попут места Маџари:

Покрај Георгијевске тече Кума над којом ниже находу се развале от ва-роши која се и сад зове Маџари, хотја ту сад мало сеоце се находит. Мени [је] ово положеније места дало повод решти да су Маџари ту обитавали, ибо историци кажу, да су преко Танај (Дона) живили и прешли у Евро-

3 И Текелија је на самом почетку пута открио да су у Украјини и Русији кафане и таверне веома лоше, без икаквих хигијенских стандарда, што се понављало до краја путовања. И по питању хране уочавао је разлику између кухиње на коју је навикао и оне која му се нуди у овој земљи, описујући је као неслану и неукусну, а пиће сувише јако. Констатује да углавном Јевреји држе крчме и свратишта која су прилично неуредна и прљава. Тако је приликом паузе у неком селу код Бердичева у једној кафани добио прљав тањир и прибор који је власник Јеврејин користио за госте, док је чист (кошер) чувао за своје обреде и исхрану. Из разлуђених Текелијиних пратилаца је проговорио антисемитизам, тада широко распрострањем по целој Европи, те су му га уз увреде отели вичући: „Ви сте скверни, а чанак тај држи чист за кога христјанина.“ Исто су примећивали и други путописци. Уп. (Wolff 1994: 29)

пу. Покрај тога ту је близу и Терек река, дакле Маџари, Кумани и Тереки (Турци) да су једног поколенија; а знамо да [су] и византински историци Маџаре Туркама називали, при том и цела синтаксис турска и маџарска једнака и многе речи имаде једнаке у једним као у другим језику нпр. арпа, чизма, калпак и пр. (Текелија 1966: 122)

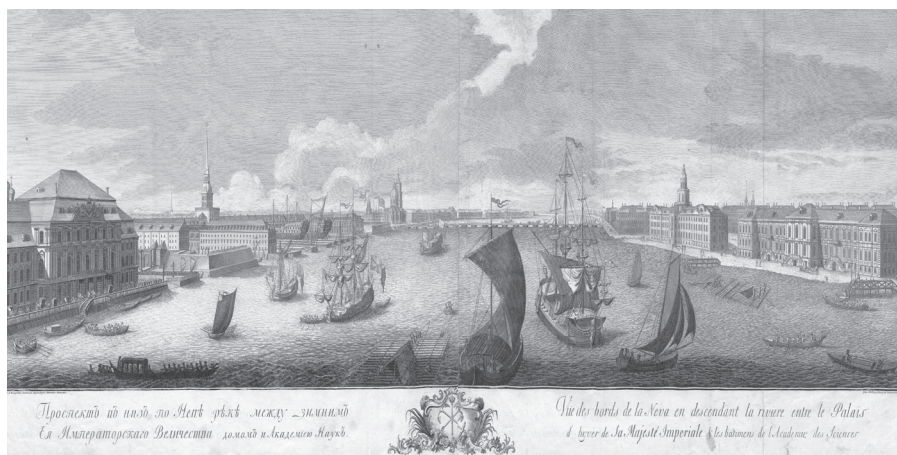
Као енциклопедисту Текелију су интересовале и бројне друге ствари, од ентомологије до лексикологије. Тако широка интелектуална радозналост била је нови изданак старог типа барокних полихистора коју су морали да познају и стварају дела из широког спектра духовних грана. Стога је пролазак кроз кавкаску област била прилика и да се Текелија подсети својих знања из историје религије и политичке историје, али и да опет пружи подробен опис становника тог краја, њихових обичаја, природе и климе, биљног и животињског света који су се тамо могли видети:

У мој шатор скоро сваки трећи дан доносили нову траву; једанпут се пробуди' и учини ми се мој шатор у ватри, толико је бо било много они' светлјашти' буба, *Johannis Käfer*, које што су летиле по шатору, које по трави, да се чинило сама ватра. При том били преводчики или толмачи разни' језика, то ја с њима, то из једнога, то из другог језика речи записивао, татарске највише; у граматике турској умешта будући да много имаду сходни' между собом. Жалим што све нисам писао, мого би' за граматичку многи' језика означити.“ (Текелија 1966: 126; уп. Wolff 1994: 28)

Посебно интересовање за историју показао је доласком у Москву, где је прво отишао у Донски манастир да посети архимандрита Миланковича из Новог Сада и да од њега добије савете за даље кретање по граду. Чини се да је довољно добро познавао руску историју и да је циљано обилазио историјска места и споменике не би ли потврдио своје визије о Русији. Међутим, испоставило се да је све то било грандиозније у његовој машти, а да, како је забележио, није био импресиониран градском архитектуром Москве. Није га посебно дојмиони изглед московских цркава, изузев њихове бројности и позлаћених купола, као ни монументални звоник *Иван Велики* на Саборном тргу, један од историјских симбола руске империје:

... човек види палате које коштују до сто хиљада а до ње кућицу од сто и мање рубљи. Мислим да после пожара француског 1812. лету ваља да је саде много лепша. Кремел је сазидан и леп, из њега прозор југу преко реке и равнице. Цркви мали' и велики' кажу да има шест стотина, но Москаљи кад и' тко запита а они кажу: сорок сороков, тј. 40 пута 40, дакле би било хиљаду шест стотина, обаче тај начин је код Москаља говорити кад хоште да означе множество. Црква нема ниједна лепо сазидана, но много тороња или *Kuppel* сасвим позлаћени; људи казивали су да има три стотине. [...] На северу от Москве лежи Петропавловско. От донског манастира до тамо возили ме четири коња архимандритова кроз сред Москве и има два сата далеко, тако је велика Москва. Ту је двор царски велики доста. Но ни он, ни башта нема ништа великолепно, ако от тог доба није се што више уредило. (Текелија 1966: 91, 93–94)

Као племић с однегованим укусом који је још као студент похађао приватне часове цртања код Јакоба Шмуцера, професора бечке Ликовне академије, Текелија је читавог живота показивао склоност према ликовним уметностима, а посебно архитектури. Уметничку радозналост је задржао и у истраживању простора руске престонице Санкт Петербурга, међутим, како га је овај град подсетио на средњо-европски завичај, у описима му је посветио знатно више пажње. Смештај је, како каже, пронашао близу Исакијевске цркве која је управо тада грађена, а у чијој близини се налазила и позната коњаничка скулптура Петра Великог коју је израдио француски скулптор Етјен Морис Фалконе. Она га је одмах подсетила на коњаничку статуу Јосифа II на Јозефплацу у Бечу, чему је посветио читав пасус. За разлику од Москве, град му свидео, а нарочито урбанистичка и архитектонска решења, попут широких и дугачких улица с поплочаним деловима за пешаке, уређених водених канала који су се као у Венецији простирали по читавом граду, зграде Адмиралитета или царског дворца изнад Неве који га је асоцирао на Пешту (Слика 2). Текелија је био одушевљен посетом Зимског дворцу, пажљиво је разгледао његову плесну дворану која је била огромна и богато декорисана. И ту је могао да повуче паралелу приметивши да је неколико година касније по узору на њу подигнута Аполонова дворана (*Apolloaal*) у Бечу, а заинтересовао га је и монументални модел римске цркве Светог Петра који је наручио и у плесној дворани изложио кнез Потемкин (Текелија 1966: 97–99). Обишао је и друге институције – Невски манастир, лудницу и затвор у тврђави – при чему је о последњем изнео јасан политички став: „... имаде и аришта, као у Паризу што је Bastille била, гди разни ради погрешка велике људе затварају. Много пута с њима путују с покривени’ коли’ да не виду гди су, и тако мислу да су у Сибирији а они ту у П.-бургу стоју затворени.“ (Текелија 1966: 104–105)

Сл. 2. Г. Валериан (по цртежу Михаила Махаева), Изглед Санкт Петербурга на Неву, илустрација у књизи *План столичнаго города Санктпетербурга с изображением знатнейших онаго проспектов*, 1753.

Становништво

Описе простора и географских карактеристика Русије пратила су Текелијина етнографска запажања о становништву. Сама појава народа као самосталне категорије у културном дискурсу просветитељства имала је извориште у релативно новој теоријској мисли о нужности просвећивања доњих сталежа у циљу општег напретка. У том времену идеје о народу биле су веома разнолике: од тога да представља несвесну руљу која живи у простоти и незнању, па до става да се ради о делу друштва који живи у најбољем „природном“ стању, ослобођен стега цивилизације и усклађен с природним моралом. Оба става су дефинисали горњи слојеви, интелектуална и друштвена елита, с тим да су први заговарали племићи, а други просвећени и либерални интелектуалци (Бешлин 2013: 158–161; Симић 2012: 273–277). Текелија је познавао обе ове крајности, па иако је интимно подржавао либерално-просветитељске идеје, ипак их је послушнвао и прихватао с конзервативних позиција угарског племића. У таквој културној клими код елите се појавило интересовање за народ и његов живот, обичаје, фолклор и веровања, па су ови елементи постали саставни део путописне литературе 18. века (Rubiés 2002: 242–243; Carmichael 1996: 197–200). Постепено откривање политичког бића обичног човека довело је и до уобличавања посебне дисциплине која се баве описом народа (*Volksbeschreibung*), из чега су у 19. веку настале модерна етнологија и етнографија (Ковачевић 2001: 11–20; Vermeulen 2015: 1–28).⁴

Дакле, Текелијино проучавање живота нижих сталежа у источној Европи указује на то да су просветитељско-научни извори били ти који су му дали кључни подстицај за таква интересовања. Стигавши у Полтаву из богатог и заштићеног окружења на стричевом имању, први пут се сусрео са животом руских сељака. Њихово стање и начин живота могао је само да упореди с непосредним искуством које је имао, односно са животом српских сељака у Угарској. Закључак му се сам наметао: Срби су дошли у Угарску у Великој сеоби 1690. без племства које је под турском владавином изумрло, да би се потом постепеним раслојавањем и феудализацијом формирао нови српски племићки сталеж. Слично је било и у западним деловима Русије:

Донски козаци су на подобје наши' граничара; земље дакле между њима раздељене. Ту не би било спаија, али путем ми показивали ту ово, ту оно село које је било то овога, то онога господара козачког. Они бо су окупирали земљу за своју марву; после начинили ту салаше, к салашима начинили куће за своје слуге; после довели мало помало јобађе, и тако се доста начинило јобађски' села измежду козака. (Текелија 1966: 118–119)

⁴ Захваљујући истраживањима које је тридесетих година века 18. века у Сибиру спровео Герхард Милер, етнографија која се позиционирала као нова дисциплина, између историје и географије, заузела је важно место и у Бечу управо у време кад је Текелија тамо боравио на студијама.

Као модерни етнолог сагледава психофизичке карактеристике народа, прави поређења и изводи закључке. Можда и под утицајем предубеђења која су владала код Срба, стигавши у Курск износи мишљење како постоји велика разлика између Малоруса (Украјинаца) и Великоруса у корист ових других:

... људи понајвише високо обријани' глава, а наред главе једна кита косе остављена чрез које и' Великоросијани зову кахли. И жене су им високе, здраве и сво скоро црномањсти. Но прост народ глуп врло, у говору и окретању тела, и тако сасвим различни од Великоросијана, даје и у језику и у хаљини, једном речју у свачему. Они су људи тешки, а Великоросијан вришак, окретан, хитар, бодар, храбар, варалица које у Малоросијану ретко се налази. (Текелија 1966: 85)

Притом, ниједног тренутка му се не смањује осећање националне части, па тако често у разматрања уводи свој народ не би ли указао на неку позитивну или негативну особину „оних других“ које среће на путовању. Увређен од губернатора Бахмутске области, како га описује „заиста худа за губернатора [...] у једном отрцаном бекешу на худим жутом телу“, због тога што је ружно говорио о Србима који су се доселили у ту провинцију, Текелија истиче јасну разлику између српског народа и оних који насељавају Русију:

... заиста једва [сам се] могао задржати да нисам и ја то с њиме поступио. Он мисли зар да су Србљи као руски крепосни који тек душу имаду и робље право су. (Текелија 1966: 116)

Не може а да не запази и не прокоментарише мањине, народе етничко-верске припадности различите од руског, који заузимају простор на друштвеној маргини. Текелија у њима препознаје „друге“ у руској држави и, мада није отворено рекао, то га је вероватно подсетило на политички положај православних у Хабзбуршкој монархији (Гавриловић 2013: 121–125; Valdenfels 2005: 158–164). Посебно су га интересовали „оријентални“ народи у кавкаској области, већ тада познатој као постојбини народа пре велике сеобе. У њима тражи трагове примитивних заједница о којима је знао из историјских књига пажљиво анализирајући материјалну културу:

Села татарска су начињена у једно велико коло от кућа под једним покровом оплетене от прућа, зато тако праву да увече то коло сатерају марву, јели један от другога краду. Девојке носу црвену шепу, беле хаљине препасане с појасом, разне цене, гаће црвене и не дају им доста јести да буду танке. Жене јадако обучене као девојке, и највише црвене хаљине от памука, кроме глава белом крпом покривена; коса натраг двоструко плетена и пуштена до ниже појаса. Што девојке танке тем су више жене пуне, обаче све беле и румене натурално и лепши крој лица нежели ногајски' Татара. (Текелија 1966: 124)

С одушевљењем модерног антрополога записује паганске обичаје и прикупља маштовите народне легенде. Стога, кад у последњем

делу путовања обилази кавкаску регију где добија прилику да се још једном увери у необичност тамошњих обичаја:

У Кавказу живу околo сто феле народа, који разни и закон имаду. [...] Ту су били Ингушевци за које кажу да верује у с. Илију и кад се трефи да које женско гром удари то они с великим веселијом скачу и радују се, говорјашти да с. Илија узео за жену, и тако мету на кола и ошибну волове и куда волови иду то народ за њима и гди стану ту погребу. (Текелија 1966: 123)

Црта и анализира Калмуке у којима препознаје физиономије и особине мађарских Цигана, па одлучује да посети једну чергу (**Слика 3**). Бележи сиромаштво које у њој влада и даје опширан опис њихове ношње, обичаја и вере:

У Аксај сам видио прве черге Калмука. Ушао сам у једну мало полепшу, но ништа друго видио нисам него николико кожа овчији' или козији' на којим спавају, један тигањ, котао, то је сва мобилија. Они су ту као Цигани код нас украј села, обаче обиталишта њина су преко Дона. Право калмутско лице, да су они црни као здраво црн Циганин, чела су поширока, очи су им врло дугуљасте и не јако отворене, нос поширок и пљоснат, уста мала дебелима уснама, људи доста високи до десет цола преко пет стопа, коштуњави, крупни, тако и жене но мало мањегa возраста. Одело у људи: на глави шепа наоколо

первазна, на челу имаду свезано парче зелене свиле, или крпе, коју они пуну на очи сунца ради; хаљине су прочем азијатске. Жене имаду повијену главу, но косе у два курјука оплетене и у плаветно платно ушивене, и тако с обадве стране по прсима до колена и ниже спуштена, не знам јесу ли у сваке тако дугачке косе; хаљина на подобие наши' жена без рукава, које су и сукња и кошуља; ја сами' босе видио. Код Калмука кажу да богињави' људи није било док се нису помешали с Русима, но и сад кад који богиње добије тога оставе и даду му кобилу или две за музење и ту га оставе каткад сама, [кад] и кога от рода. Ови људи су монголскога поколенија, имаду свој језик, свога верховнога попа кога они ламазову; какви им је закон нисам могао узнати. Они живу измежду Дона и Волге и Црнога мора. Находјашчеј се пустиње, живу с коњма и от коња, једу

Сл. 3. Сава Текелија, Студија ношњи и типова из Русије – Татари, 1787.

коњско месо, млеко, сир и праву от тога пиће називајемо кумис от кога се и опијају. [...] Черге су им гдикоје повелике до три фата широке, округле, као код нас пастирске кулаче, начињена от цола дрвета унакрст преко три-четири друга; гди се саставе ту је провртена рупа и место клина кожом скопчана. Кад дакле кваре черге, то се скупе та дрва која се сложу лепо једна покрај други, и тако мету на кола и коња и иду даље. Гди стану онде развуку та дрва и тако начину наокруг као дувар четири стопе висок, од тога дуvara имаде друге мотке до два фата дуге које горе су повезане. Покров и цела черга обложена је от кlobучаре (филца) от једног фата, на средини остаје оцак, докле ватра гори отворен, а кад нема дима, они навуку и преко тога оцака кlobучару, тако и на врати, и тако је доста топло, јели ветар не може пробити кlobучаре. (Текелија 1966: 119–120)

Текелија тражи и уочава сличности и разлике између народних обичаја који су му били познати и оних нових које упознаје на путу. Тако се приликом сусрета са сеоском свадбом интересује за народне обичаје и свадбене песме. Његов племићки статус даје му право да непозван долази на прославе сељака, улази у њихове домове и без ограничења располаже њиховом имовином, што је показао више пута током путовања:

У селу дакле томе наиђем на руску свадбу, гди уђем у кућу. Ту видим за асталом седити нестколико и женски и мушки; једну покривену превезом. Други људи дошли на собна врата а ови бивши у соби сви скоче и дигну батине, ја помисли да сад ће бити тучења и сам измежду толики почео сам се сумњати, но видио сам да људи нису срдити него весели зато сам чекао шта ће од тога бити. Ови дакле момкови сватови с момком дошли по девојку, ови не даду него се почну погађати за девојку, от хиљаду рубљи дођу до крајцаре, и тако даду момкови по крајцару и тако и' пусте у собу. Ту опет песме певају, друге погодбе се чину с девером, и тако после много речи предаду младу младожењи и посаде га за астал до младе, и тако се веселе.

После неколико година у Александровки, селу стрица мога, био сам на такој руској свадби, где кад се венча девојка то младожења са своји сватови отиде своме дому, а девојка своме са своји сватови, и тако после ручка пође младожења [са] своји сватови к девојкином дом, но ту га дочекају девојачки сватови с топови. Они ишту девојку ови не хотеду дати, после многи разговора дође дело на погодбу која и мало новаца состоји. После се пусту у двор и до собни врати, ту опет погодба као пре што сам казао. Кад буде да се поведе девојка то је мету на кола, које опет с особливим начином бива, гди девојка пољуби родитеље у руке, захвали што су је отранили и тако је предаду младожењи. Кад се девојка попне на младожењина кола с једном младом, то онда је младожења одадре трипут камцијом преко леђа, с ким показује се да је она у будуће у његовој власти, и тако изведе се из очиног двора. Сутрадан опет на коли дође девојка с младожењом и сватови к оцу девојке, но овај наложи ватру на капији и не пушта, чим означују да она нема шта тражити у очином двору, но после молбе и разна обештања пусту и, и тако волови се претерају преко ватре у двор оца и ту се часте. (Текелија 1966: 75–76)

Попут других путописаца са запада, и Текелија је уочавао разлику која је постојала између цивилизованог света коме је он припадао и оних с граница Европе који су били осуђени да трајно остану ван њега. Стога је тријумф Петра Великог видео управо у његовој победи над суровом руском природом и ограничењима која је она постављала. Овладавање њом је у ствари означавало и победу цивилизаторског процеса над дивљом душом руског народа, тј. његово извођење из стања варварства. И за једно и за друго била је потребна физичка снага и гола сила коју је цар користио и на чему му нико од њих није замерао. Отуда је могао и да повуче директну паралелу са сличним реформаторским процесима које је управо у то време Јосиф II спроводио у његовој домовини.

Морал

Питање обичаја једног народа је неодвојиво од његовог схватања морала. Један од аспеката морала о коме је Текелија често говорио у забелешкама с пута тицао се проблема сексуалности (Слика 4). Иако је ово питање постало дубоко политизовано тек у 20. веку, показало се да се корени таквог схватања налазе већ у 18. столећу. У којој мери су сексуална схватања Руса била испреплетена с феудалним социјалним односима Текелија је открио, можда и ненамерно, кроз неколико догађаја које је описао. Треба нагласити да његово искуство није било јединствено већ да

Сл. 4. Сава Текелија, Студија женских ношњи из Русије, 1787.

је представљало стандардни образац на који су наилазили и други путници, попут познатог авантуриста Ђакома Казанове (Wolff 1994: 52). На све то треба додати и генерални однос према сексуалности код Срба тог доба, значајно различит од става које је заузело касније време, што је условило да поготово у овом аспекту Текелија разоткрије драстичне културолошке разлике између „две“ Европе (Тимотијевић 2006: 216–222). Тако је Текелија већ на почетку путовања, на пријему који је организовао његов стриц, имао сусрет с неким девојкама што му је показало да су оквири друштвено прихваћеног понашања источно од Арада били знатно другачији:

Ту је дошао био и царски конзул из Молдаве с женом и лепима двома кћерама, лепи млади девојака; једна од петнаест, друга шеснаест година, молдавски обучене, изрезане хаљине до ниже сиса, а сисе само шлајером покривене, да им се видиле целе сисе и красне румене брадавице, заиста сваком намамљиве; највише су грчки говориле, но и немачки, руски, влашки. [...] Ту била и городичника девојка у једној соби пуној девојака, ја ту њима ласкао. У који ма' ја обухвати ту девојку, ту уиђе адјутант стрица, мајор Олшавски, то њега смутило, ибо он ту девојку миловао и видно да се стрицу тужио, ибо ми стриц казао, да ја тако дрзновено с девојкама не опходим. Тај адјутант правио кур и оберштеровици тога полка, Ли-закијевички, но она мене поволније видила нежели мајора; но за њу ми стриц преговорио да је она оберштерка и ја да с великим почитанијем њојзи идем. Јест, – помислим ја – да ти знаш стриче како она мене грли и љуби кад нико не види, што би онда рекао. (Текелија 1966: 79–80)

И епизода с архимандритом Миланковичем била је поучна за Текелију. Овај српски монах га је лепо угостио, обезбедио му смештај и организовао му аудијенције код више важних особа у Москви. Приликом једног таквог свечаног ручка код неког Сабакина, са све униформисаним лакејима, музичарима и „милосницом“ која је замењивала домаћицу куће, повео се разговор и о том сегменту домаћиновог живота, када га је архимандрит упитао:

Господине, ви сте имали и жену и сад живите са милостницом, кажите ми но истинито скојом сте боље удовољствовали?

Он рече: „Да вам право кажем, ја сам имао добру жену, али с милостницом боље находим, но не дивите се баћушка јели то тако бива, ова ми мора угождавати јел' се боји да је не оправим, а жени сам ја угождавао јели нисам могао иначе.“

У Русији нитко се не женира имати милостницу која у дому тако парадирала као жена, и децу рађају и не скривају као код нас, но јавно и' тако држе као и закону децу. (Текелија 1966: 94)

Одсуство дистанце између полова и проблеме који су се из тога могли изродити, Текелија је јасније видео након једне посете јавном купатилу. У вези с тим изненађено је записао следеће:

У илица прости', мени необично би видити купати се, и боље рећи парити се близу сто особа млади' и стари', мушки' и женски', девојк и момци, сви голишави као от мајке рождени. [...] Бање су тако начињене да има у њој једна велика фуруна у којој су камење, ово кад се угрије то донесу воде и баце преко њи' која отиде у паре. Та пара разгрије тело човеческо, и тако се зноји, да које зној, које паре с тела се цуре. [...] Обичај да би се пори боље отворили да се тапчају с метлицама от брезине на којима јоште лишће стоји. Ако који закте да га која млада или девојка тапча, то она отказати не сме јелбо би је нагрдили други, дакле она мора тапчати по целој телу, даје и по тајноме иначе уду; ако буде движенија то она мора с уздисањем гледати. У кошуљи или гаћа купати се не трпу, ибо

кажу да таки мора имати красте или какву нечистоту тела. Ја сам се зачудио да и код нас у Мехадји, прости голишави и помешани се купају, но бања мало је мрачна. (Текелија 1966: 100–101)

Посебно су га запрепастиле родоскврне везе које су владале у Курску, а које су тамо биле уобичајене, што га је навело да се још више позабави испитивањем тог феномена. Као и у другим случајевима. Такве и сличне аномалије је објашњавао социјално-економским узроцима, односно тешком бедом у којој народ живи, а која доводи до моралне деградације. Најдрастичнији пример који детаљно описује тиче се случаја детета ожењеног старијом женом:

Ту на тој гребљи пред нама тераше једно дете таљиге на којим седела једна лепа млада око осамнаест или деветнаест година, пуна румена. Ја отшале реко' стражмештеру: „Хајд' да узмемо ту младу от тога детета“, – које није могло имати више от десет година.

Стражмештер: „Је, ал' то је његова жена.“

Ја: „Шта? Како то дете да има жену, и тако здраву дунду?“

Стражмештер: „То је тако, запитајте ово дете које нас вози.“

Ја запита', дете потврди речи стражмештера.

Ја: „Како то може бити?“

Дете: „А нисте видели моју жену, она која ми је донела у торби хлеба?“

Ја: „Шта! Та она је баба“, – и заиста била око четрдесет.

Дете: „Ја имам и двоје деце.“

Ја: „То ти лажеш, ти не можеш децу правити будући да си и сам дете.“

– „Јели, али мој отац с њом је спавао, а деца се на мене пишу и мене за оца држу.“

Ја: „Пак теби није жао?“

Дете: „Није, јел' кад ја порастем оженићу опет моје дете пак ћу ја с мојом снаом спавати.“

Ја: „Боже мој! Код нас је то грех и црковни и грађдански и били би погубили свекра који би са својом снаом спавао, а овде обично добро и безгрешно.“

Запита' ја: „Зашто ви тако радите?“

Отговори дете: „Посла ради, ибо спаија наш требује пословача и тако се сваки стара да може имати што више.“ (Текелија 1966: 86–87)

Иако је политичко порекло проблема сиромаштва широких слојева и њихове зависности од локалних спахија на више места истицао, све до доласка у Москву Текелија није спомињао просјаке и просјачење. Тамо је с великим изненађењем констатовоа да је упркос општем сиромаштву просјака у Русији врло мало:

Што је лепо да код толико цркви ниједнога просјака нема, нити сам ја гди у целој Росији видио просјака на сокаку, само гдикоји касирати офи-

цири ходу по кућа' искати милостињу; а код нас цео цех има просјака који се убуку у издрти' хаљина', а код куће једу, пију и часту се, тако је злоупотребљеније. (Текелија 1966: 94)

Међутим, колико га је то зачувило, толико га је још више изненадио један нови аспект Русије који није очекивао ће спознати – феудално ропство. О томе пишу и други путописци, као о једној од карактеристика источне Европе где се услед тешких услова живота сеоско становништво практично налази у ропском положају, што је био само још један доказ о идентичности тог простора с Оријентом (Wolff 1994: 52). Неки од њих су, чак, заступали став да су туга и меланхолија код Руса последице ужасног сиромаштва изазваног неограниченим деспотизмом владајућих и ропским положајем сељаштва (Wolff 1994: 62–63). То је непосредно могао да посведочи и Текелија који је доласком у Тулу (Слика 5), на главном пијачном тргу видео четрдесет девојака изложених на продају:

Сл. 5. Сава Текелија, Две женске фигуре (Татарке), 1787.

Ја запита' стражмештера: „Шта раду те девојке те ту цакају.“

Он рече: „Те су на продају.“

Ја: „Шта? Зар се људи ту продају као марва?“

Он: „Тако је, идите да и' запитате.“

Одо' тамо и реко': „Но девојке ви се сиграете, а зашто ту?“

Оне рекоше: „Ми смо на продаји, купи нас господару.“

Ја от чуда убездекнуо како те девојке тако веселе се продају, запита': „А хоћете ли ви за мном ићи куда вас ја поведем?“

Оне рекоше: „Хоћемо, нама је бо свеједно или вама, или другоме радиле.“

Боже мој помисли', како то код нас за свирепост и тирјанство држали продавати људе; какви ли би то плач и врисак био от родитеља за децом и деце за родитељем, а ове девојке су тако веселе; и тако ја почео стражмештера распитивати даље о тим обичају.

Он: „Ово су девојке от поданика које зову овде християне и крепостни, ови људи немају ништа њино кроме душе проче је све спаино.“

Спаија може продати муж от жене, жену от мужа, децу от родитеља, кућу, краву даже и хајину може продати. (Текелија 1966: 88–89)

Међутим, управо ту се јавља проблем проституције о којој Текелија почиње да се распитује и да је открива. Неке од „крепостних“ девојака су патрони слали у Москву и Санкт Петербург да проституцијом зарађују новац који су дуговали властелину, објашњава он, што га није омело у томе да пожели и сâм да купи једну такву девојку – куртизану:

Истина да и таки' има разпоглија који свога поданика мету на карту и проиграју и таки' који лепе девојке пуштају у Москву или Петербург које својим телом заслужују новце и плаћају по сто и две стотине рубљи своје господину на годину, да могу само остати при таквом животу; које ја нисам веровао но један мајор ме одведе једној којој рекао: „Ја чујем да си ти крепостна, ја ћу тебе купити и са мношћем повести“ – то она пусти се у плач и молбу да је теке не купим и дала би свашта теке из Петербурга да не изиђе. Она казивала да своје господину десет р. плаћа, али да је и господин на њу утрошио научивши ју музику, вез и друге лепе послове. (Текелија 1966: 90)

Како је време пролазило, тако се и Текелија, чини се, све више навикавао на идеју поседовања робова прихватајући бедан положај нижих слојева у Русији као непроменљиву датост. Кад је на путу кући стигао у Умањ, нашао је смештај код неког српског официра који га је позвао на вечеру, током које су их забављала два „крепостна“ детета, што му је дало нову идеју:

[...] и ту имао два детета крепостна који су у велику неку гитару ударали и играли козачки, тако да ја ни пре ни после тога такве фигуре, ни тако лепо играти видио нисам. Хотео сам једнога купити за сто дуката, но мајор ми после рече: „Господине, немојте новце трошити, јели код вас крепосни' људи нема. Он ће от вас отићи па га нећете више добити.“ Ја види' истину ту, но жалостно сам оставио, дођем на квартир спавати. (Текелија 1966: 136)

Разлози којима је оправдавао моралну неприхватљивост робовласништва, као и целокупни феудално-сталешки поредак у 18. веку, а чега је он и те како био свестан, заснивали су се на економским и хришћанским основама. Како је опште уверење било да су нижи слојеви неспособни да се старају о себи и да правилно расуђују у своју корист, што је делом и Имануел Кант проблематизовао говорећи о просветитељству као о изласку из самоскривљене малолетности, Текелија се држао старог става просвећеног апсолутисте да је судбина племића да одлучује о онима који за то сами нису способни (Grđinić 2002: 7–18; Хорват 2013: 93–98). Сматрао је да куповином „крепостних“ у ствари чини добро дело јер им отвара бољу животну перспективу, па стога оправдава насилно одвајање родитеља од деце, које спахија узима под своје старатељство, шаље на обуку за занат, а

затим их као готове занатлије запошљава на свом имању. Наравно, треба указати на то да је реализацију таквих могућности Текелија везивао само за ону „другу“ Европу на истоку, не показујући било какву намеру да тамошње друштвене нормативе пренесе у Угарску.

Веровања и популарна култура

Текелијиној побожности и ктиторској активности је већ раније писано, а тај аспект његовог живота се у потпуности уклапао и оквиру побожности 18. столећа (Симић 2010: 75–79). За разлику од већег дела континента, исток Европе припадао је православној цркви, а Русија је за Србе у Угарској била синоним за православље. Стога је Текелија као прави ходочасник искористио прилику да обиђе света места и види познате хришћанске реликвије, па је на путу из Полтаве према Курску свратио у Ахтирку, где је обишао цркву да би видео чудотворну Богородичину икону (Текелија 1966: 85).⁵ Своје виђење популарних хришћанских веровања и обичаја пружио је у неколико наврата, пре свега, по доласку у Кијев где је обишао Печерску лавру, за Србе у Угарској најважнији православни центар источне Европе. Након што је објаснио историју и тренутно стање манастира, окренуо се највећим драгоценостима које је манастир имао – моштима светитеља:

У овим манастиру има две пешчере, једна Антонијева а друга Теодосијева, у једној има педесет осам а у другој педесет и девет светаца. Ове пешчере су гангови до четири стопе широки; ту се сиђе човек неколико степени доле па после иде равно, и једне и с друге стране начињени су гробови, гди се налазе телеса, гдикоје си зазидане, само једно мало окнаце чрез које се ништа не види у гробу. Те свеце зову затворенике, будто би он мртав себе затворио. Други пак су у пространим гробницама да се може доћи до свјецја и целивати, но та телеса сва су увијена или ушита у свили; говору зато, да кад су Швеци туда ходили онда је један шведски официр једноме свјацу откинуо ногу. По ти' гангови' монах свештом, и други људи тоже свешту запаљују, и води и каже људма који је који свјатац. Доведе нас до једне простране гробнице гди на кревету, Britsche, от даске лежи једанаест телеса један покрај другог, а дванаести тек је полак леђма и једном ногом, а другом ногом на земљи. Ту монах кажеда су то били дванаест зидара који су манастир зидали и једанаест нису узели плату, него кад је који умирао тако је ту дошао и до свога друга умрео и посветио се, дванаести примио плату, но после да се раскајао и донео новце у манастир и отишао у ту гробницу и рекао мртвому да се помакне и њему место начини, и зато мртви се помакао те другу начинио место колико је могао, полак тела и једну ногу на те даске метути, и умре.

5 „Цела икона биће један шух висока и једно девет цола широка, црна и чађаво мована, сребром окована богато, и цео тај кивод с много сребрни' ока, ногу, руку напуњен.“

Отуда нас довео у подземну капелицу, заиста доста лепу и богату. Ту от олтару на неколико кораки стоји Марко до трбуа закопан прекерштеним на груди' рукама, у свили увијен, тога људи целивају у главу. Кажу да се он жив тако закопао. Ту је пред њим прекрасна чесма гди људи пију као свјату воду, која заиста је врло добра. То проходивши изишли смо испод земље и сваки монаха морао даривати.

Отуд ишао сам у Катарине цркву. Ту се показује свјата Катарина целокупна с прстом малим дротом привјазаним; говору бо да је не знам тко био отгризао. Јошт' ту има једнога свјаца мумија; опет у другој цркви има тело једнога владике, како ми се чини Димитрија Ростовског, у стакленим киводу. Заиста таке лепе мумије нисам видио, ибо му је образ тако леп жут канда је јуче умрео. У парохијалној цркви видио мртваца лежашта сама, запита' зашто ту лежи сам? Рекоше ми да је обичај кад који умре, особљиво иоле имушти да га донесу у цркву и ту стоји докле се погребје; тога да ћеју сутра погрести.“ (Текелија 1966: 115–116)

Затим је обишао цркву Свете Катарине у којој је видео мошти те светитељке, као и тело Светог Димитрија Ростовског у стакленом кивоту. У парохијалној цркви видео је мртваца који је, по обичајима који су ту владали, лежао већ дуже време чекајући да буде погребен (Текелија 1966: 117). Ипак, понекад је реликвије које су му показивали, попут оних у Саборној цркви у Москви, посматрао са скепсом карактеристичном за интелектуалца доба просветитељства. То је јасно указивало на све видљивије удаљавање од старих барокних облика побожности праћених сујеверјем, које се одиграло крајем 18. века:

У соборној цркви с једне стране стојау фатови от свети' како кажу коштију, между прочими показивали ми једно парче от једнога цола на три угља које кажу да је от ризе Богородице. [...] Ја хтео да преватим да боље видим ту материју, но поп тако ме преко погледа и удаљи от мене да нисам могао видити материју, мени се чинило да је цејк шамуафарб. У другим такождетаким малим киводу драгоценим показивали да је ту кошуља Христова коју кроз стакло или какви камен провидни нисам могао видити каква је. Ту ми је показивао и клинац с којим је Христос био закован, но ја сам већ видио у Будиму, Ђуру и Бечу и сви су на другу форму ковани, тако и једно парче дрвета от Христова крста и проче мошти која ја целивајушти подарио попа и тако цркву оставио. (Текелија 1966: 92)

И уметност је Текелију, како сам приповеда у мемоарима, привлачила током читавог живота, па је као љубитељ и колекционар често обилазио приватне збирке. Барокна визуелна култура је несумњиво имала пресудан утицај на формирање његовог уметничког укуса, а таква схватања је само учврстио током студија у Бечу и Будиму, у време када је тамо тек почео да се помаља класицизам као одлика новог духа елите. Касније, током путовања у Русију, само је изнова препознавао научене културне и уметничке обрасце, те арбитравао у контексту њиховог квалитета. Крећући се у високим

круговима, Текелија је могао да се подробно упозна с културним животом руске елите и да испрати различите видове тамошње уметности (Lotman 2017: 179–205). Највише му се свидело што у Москви има неколико позоришта у којима се дају комади на различитим језицима. Посебно истиче руске опере за које тврди да су равне италијанским, попут комада *Иван царевич*, у којој је уз *bel canto* хвалио прекрасну сценографију и *Flugmaschine* какве, како каже, није виђао у Бечу. Слушајући руске и немачке опере, Текелија први пут запажа велику разлику између мелодичности та два језика, хвалећи умилност првог наспрам храпавости потоњег:

У театру немачком играли су онда „Der Ring“ који се и у Бечу врло допао, а овде цео немачки говор тако груб ми се чинио канда би тко тестером (пилот) речи секао. Она многа „р“ у немачком језику тако рапав чину језик, да сушти между умилним руским; у П.-бургу гди умилности ради между безгласними писменама умећу самогласна да би тим гладши био, нпр. место правда, паравда, место преићи, переићи итд. сасвим се несносан чини. (Текелија 1966: 102)

Сл. 6. Алексеј Греков (по цртежу Михаила Махаева), Летња царска резиденција, илустрација у књизи *План столичнаго города Санктпетербурга с изображением знатнейших онаго проспектов*, 1753.

На више места спомиње своје посете и аудијенције истичући салонски облик интелектуалне доколице који је неговала елита. Говорећи о посетама аустријском амбасадору Јозефу Кобенцелу који га је

увек лепо примао, описује сусрете с другим страним посланицима и интелектуалним разговорима које је с њима водио. Наводи и догађај када је француски амбасадор Сегур у салону аустријског посланика читао комедију коју је сам написао и коју су сви у публици хвалили због вештог представљања карактера (Текелија 1966: 108). У Санкт Петербургу присуствује прослави Богојављења у капели од леда поред Адмиралитета, у којој је учествовала и царица у пратњи сребром накићених официра и мноштва војника у мундирима. Текелија се трудио да види царицу и њену свиту, па тако заинтересован анализира дворски церемонијал и обичаје на двору (Слика 6). Пошто је сваке недеље ишао у придворну цркву, имао је прилику да посматра владарски пар, понашање свите која је пратила њихове доласке и одласке и њихово опхођење према другима:

Сваке недеље ишао сам у придворну цркву. Ту имаде три-четири собе кроз које царица у цркву пролази, прва министра росијски, друга инострани елчија, генерала и генералског чина. Кроз ову цар Павао, онда јоште велики књаз, идушти царици [са] својом супругом и децом Александром и Константином пролазаше. У тој великој соби с једне стране седиле Hofdame и Freyleine у скупоцени хаљина обучене; прекрасна била Нарешкина фрајла от шеснаест ил седамнаест година. И ја сам у ову собу улазио хотја генералског чина нисам био, но многи су очи на мене имали зашто наш, француски и неаполитански елчија највише су пред врати били куд су господа улазили. Ја кад сам дошао наш елчија свагда се са мном руковао и свагда као Landsmann звао, које другима врло у очи падало. Ту се могао човек с највећима господама познати и ондашњим и странама. Ту је једнога младога официра представио министер кад царица у цркву прошла, тај официр на земљу пред њу пао, мислим да је скут љубио, царица га скоро није ни погледала. Царица је невысока жена, пуна, али јошт и онда лепа, на глави јој мала круна од прилијаната била.

У трећој соби која [је] мања била, стајало је неколико штабс официра који не могу ући у втору собу, тако у четвртој други официри, дакле по рангу сваки своју собу има. Кад царица пође министри својима црнима штаповима куцкају у даске, чим дају знак да царица иде, и тако иду напред, за њим деца великог књаза, онда Александар би от дванаест година, а Константин једанаест. За њима ишао велики књаз, а за књазом царица, за овом Hofdame.

У цркви је препрата у коју само царска фамилија улази и стане на десној страни. С леве стране до тридест певчика у дугачки портирати морасте хаљина обучени стојау. Двор стоји благовено, а овамо иза Geländera разговор с дамама и фрајлама и сваки между собом се разговара. Поп служи, други даје проповед пократку, нафору донесе служашти поп царици да. Она га у руку пољуби а он царицу, и тако царица отиде обикновено другим путем, а и у цркву не долази свагда чрез опомјануте сале него на друга врата. (Текелија 1966: 108–109)

И у погледу женске моде Беч такође касни, сматра он, јер се тамо носи оно што је у Санкт Петербургу било актуелно две године раније. Обилазећи Васиљевско острво на коме су се налазиле зграде колегијума и државних институција, Текелија показује незадовољство величином и недовољном репрезентативношћу царске библиотеке која се ту налазила. На сличан начин сагледава и царски *Kunst Cabinet* у коме истиче воштану фигуру Петра Великог у природној величини, обучену у немачку свилену сребром везену одећу и постављену на механичку машину која јој омогућава да се покреће. Спомиње предмете које је цар својеручно израдио, попут ципела, портрета Луја XIV у слоновачи или механичког строја с панорамом изрезаном на бакру с приказом полтавске битке, али закључује да је све то недовољно (Текелија 1966: 91, 93). У Москви је запазио патријаршијску ризницу у којој је било похрањено велико богатство – златни и сребрни предмети, панагије, крстови, митре и сасуди. Поред заплењених великих турских топова или звона које је означило почетак побуне стрелаца против Петра Великог, најснажнији утисак на њега је оставила ризница царске палате у Кремљу у којој су се налазиле царске регалије, дарови турских и персијских владара и декоративно оружје. (Текелија 1966: 102–103)

Из претходно наведеног може се закључити да је Текелијина перспектива источне Европе била у одређеном степену амбивалентна. Његова запажања не одступају много од уобичајених стереотипа карактеристичних за путописе из доба просветитељства. По многим ставовима сагласан је са западноевропским путницима, уочавајући управо оне појаве које су и њима западале за око. Такође, одбијао је оно што се противило грађанском моралу онако како је био дефинисан код Срба у Угарској крајем 18. века. Његов положај је у великој мери био одређен и тиме што је сâм припадао ономе што се сматрало источном Европом. С друге стране, традиционалне везе Срба и Руса, као и покровитељство његовог стрица Петра Текелије, уз бројне српске досељенике, чинили су да тај простор не постане стран. Иако његов племићки положај чини да он блиским сматра само оно што припада елити, нове идеје које се све снажније шире континентом наводе га на политичка и филозофска размишљања о друштвеним проблемима с којима се упознаје током путовања. Текелијину слику источне Европе попуњавају призори нових простора и људи што све утиче на уобличавање његових погледа на свет који ће доћи до изражаја у другом делу његовог живота кад преузима улогу важног политичког актера и носиоца културно-просветитељских активности код Срба у првој половини 19. века.

ЛИТЕРАТУРА

- Беоковић, Јелена. „Слика Русије у другој половини осамнаестог века у мемоарима Симеона Пишчевића, Саве Текелије и Александра Пишчевића“. *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 56. 3 (2008): 561–594.
- Бешлин, Бранко. „Сава Текелија као претеча српског либерализма“. *Сава Текелија и његово доба у оцлегалу савремене науке*. Приредили Пера Ластих и Золтан Бада. Будимпешта: Српски институт, 2013. 155–171.
- Bitor, Mišel. „Putovanje i pisanje“. *Polja: mesečnik za umetnost i kulturu* 54. 455 (2009): 95–108.
- Valdenfels, Bernhard. *Topografija stranog: studije o fenomenologiji stranog*. 1. Novi Sad: Stylos, 2005.
- Vermeulen, Han F. *Before Boas: The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*, Lincoln: University of Nebraska Press, 2015.
- Wolff, Larry. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford: Stanford University Press, 1994.
- Гавриловић, Владан. „Делатност Саве Текелије на Темишварском сабору“. *Сава Текелија и његово доба у оцлегалу савремене науке*. Приредили Пера Ластих и Золтан Бада. Будимпешта: Српски институт, 2013. 120–128.
- Грбић, Драгана. *Дело Досијеја Обрадовића у европском књижевно-културном контексту – културно-историјски одјеци немачке просвећености Хале-Лајпцишкој интелектуалној крући на јужнословенским просторима*, докторска дисертација, Београд: [Д. Грбић], 2016.
- Carmichael, Catherine. „Ethnic Stereotypes in Early European Ethnographies: A Case Study of the Habsburg Adriatic c. 1770–1815“. *Narodna umjetnost – Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 33/2 (1996): 197–209.
- Chirico, David. „The travel narrative as a (literary) genre“. *Under Eastern Eyes: A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, Eds. Wendy Bracewell & Alex Drace-Francis. Budapest: Central European University Press, 2008. 27–59.
- Ковачевић, Иван. *Историја српске етнологије. 1, Просвећитељство*, Београд: Српски генеалогски центар, 2001.
- Константиновић, Радомир. „Путовање као чин културе: (Доситеј и наше везе са светом)“. *Од барока до класицизма*, приредио Милорад Павић. Београд: Нолит, 1973. 440–443.
- Lotman, Jurij M. *Besede o ruskoj kulturi: svakodnevnica i tradicije ruskog plemstva: (XVIII vek – početak XIX veka)*. Preveo Zorislav Paunković. Novi Sad: Akademska knjiga, 2017.
- Lukowski, Jerzy. *The European Nobility in the Eighteenth Century*, New York: Palgrave Macmillan, 2003.
- Мишић, Снежана. *Поклон-збирка Саве Текелије*, Нови Сад: Галерија Матице српске, 2007.

- Мишић, Снежана. „Уметничка заоставштина Саве Текелије у Матици српској“. *Сава Текелија и његово доба у оцлегалу савремене науке*. Приредили Пера Ластих и Золтан Бада. Будимпешта: Српски институт, 2013. 47–69.
- O *prosvetnosti*. Ур. Nikola Grdinić, Novi Sad: Kulturno-prosvetna zajednica: Друштво за проучавање XVIII века, 2002.
- Pettitt, Clare. „Topos, Taxonomy and Travel in Nineteenth-Century Women’s Scrapbooks“. *Travel writing, visual culture, and form, 1760–1900*. Eds. Mary Henes & Brian H. Murray. New York: Palgrave Macmillan, 2016. 21–41.
- Rubiés, Joan-Pau. „Travel writing and ethnography“. *The Cambridge Companion to Travel Writing*. Eds. Peter Hulme & Tim Youngs. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 242–260.
- Said, Edward. *Orijentalizam*. Београд: Библиотека XX век: Књиžара Круг, 2008.
- Симић, Владимир. „Сава Текелија: патриота, просветитељ и добротвор на размеђи XVIII и XIX века“. *Сава Текелија: велики српски добротвор*. Ур. Владимир Симић. Нови Сад: Галерија Матице српске, 2010. 15–105.
- Симић, Владимир. *За љубав оцаџбине: њајџриоџе и њајџриоџизми у српској кулџури XVIII века у Хаџџуришкој монарџији*, Нови Сад: Галерија Матице српске, 2012.
- Стефановић, Мирјана Д. „Путопис као књижевна врста“. *Књижевна историја* 140/141 (2010): 111–120.
- Текелија, Сава. *Описаније живота, приредио Александар Форишковић*, Београд: Просвета, 1966.
- Тимотијевић, Мирослав. *Рађање модерне џривајносџи: џривајни живои Срџа у Хаџџуришкој монарџији од краја 17. до џочейка 19. века*, Београд: Сџо, 2006.
- Три века Текелијине цркве: Арад, 1702–2002*. Ур. Стеван Бугарски. Темишвар: Савез Срџа у Румунији, 2002.
- Форишковић, Александар. „Мемоари Саве Текелије“. *Од барока до класицизма*, приредио Милорад Павић. Београд: Нолит, 1973. 327–338.
- Хорват, Атила. „Правне науке и правне студије у Угарској у доба Саве Текелије“. *Сава Текелија и његово доба у оцлегалу савремене науке*. Приредили Пера Ластих и Золтан Бада. Будимпешта: Српски институт, 2013. 85–102.
- Шкаламера, Жељко. „Картографија Србије и југословенских земаља од XVII до XIX века“. *Срџија и суседне земље на сџарим џеоџрафским карџама*, Ур. Драгослав Срејовић. Београд: САНУ, 1991. 55–170.

Vladimir Simić

*Sava Tekelija's Journey to Russia: A Sketch of Eastern Europe
in the Notes of an Enlightenment Noble*

Summary

In 1787, Sava Tekelija, a Serbian Noble from Arad, set off on a journey to Russia with the idea of starting a career that he was prevented from having in Hungary due to religious reasons. This was a journey of discovery for him, as he saw Eastern Europe for the first time, a region with which he shared the Orthodox faith, but one whose cultural patterns and political customs were foreign to him. As he would discover, Eastern Europe was close to him because of the common Orthodox faith, but concerning the cultural patterns and political customs, it was far and foreign. Along the way, he would draw interesting sites and jot down his observations in a notebook, and these, years later, found their place in his memoirs. He penned interesting descriptions of the Russian landscape and geographical features, along with brief ethnographic observations and analyses. He was interested in the life of the lower classes in Eastern Europe, which he compared to the life of Serbian peasants in Hungary.

Much like travel writers from the West, Tekelija noticed the difference between the civilized world to which he belonged and the people from the European frontier, which lay beyond it. For example, he found out that the issue of sexuality in Russia was deeply intertwined with the feudal social relations, which he illustrated with numerous anecdotes and detailed descriptions of events he had witnessed. As in other cases, he explained these and other similar anomalies by the severe misery in which the Russian people lived, which led them to a state of moral degradation. Feudal slavery was another phenomenon he came into contact with on his travels, one which other travel writers also wrote about as a key feature of Eastern Europe. The disenfranchised rural population was practically in a state of bondage, which for Tekelija served as confirmation that the region truly belonged to the Orient.

Seeing as Eastern Europe, in terms of religion, mostly belonged to the Orthodox Church, unlike the rest of the continent, in the minds of Serbs in Hungary, Russia was synonymous with the Orthodox faith. This is why Tekelija used the opportunity to embark on a pilgrimage of sorts, and visit holy places as well as see famous Christian relics firsthand. In several places he gives his view of popular Christian beliefs and customs, singling out the Kyiv-Pechersk Lavra as the most important place in the Orthodox topography of the region. At the same time, Tekelija was interested in art and culture, extensions of nobility characteristic of that social class, and so as a connoisseur and collector, he often visited private collections. Moving in the circles of the Russian nobility, he was able to get acquainted with the cultural life of the Russian elite and keep abreast of the various forms of art they engaged in. Even though his aristocratic status made him consider as his own only that which belonged to the elite, new ideas that had started permeating the continent ever more forcefully, made him ponder the politics and philosophy of various social issues he encountered during his travels. New landscapes and new people would outline an image of Eastern Europe that would help shape Tekelija's views, which would come to fore in the later part of his life, when he would become an important political actor and a leader of the early 19th century Serb emancipation movement.

Keywords: Sava Tekelija, travel journal, travelogue, Russia, Eastern Europe, 18th century, Enlightenment

Примљено: 11. 2. 2020. Прихваћено: 1. 9. 2020.